

Het Theologisch-politiek traktaat en twee politieke items in de 21e eeuw. Inleiding Spinoza studiebijeenkomst TTP (4), IVKO, Amsterdam, 18 april 2009. Miriam van Reijen.

Inleiding.

Over politiek in 'engere' zin zoals we daar nu over praten (politieke partijen, politieke besluitvorming) schrijft Spinoza niet. Hij heeft het in het *Theologisch-politiek traktaat* (TTP) en in het *Politiek Traktaat* (TP) over de 'grondslagen van het staatkundig leven', politieke filosofie dus, uitgaande van zijn mensbeeld. In het *Politiek Traktaat* schrijft hij daarnaast gedetailleerd over de verschillende manieren om een staat in te richten, met organen, instituties, raden, en wie daar hoelang in zitten.

Wat ik wil doen is eerst die grondslagen bespreken, en daarna twee concrete onderwerpen aan de orde stellen, waarvan ik denk dat Spinoza daarover een zinvolle bijdrage zou kunnen leveren aan de actuele politieke debatten en de praktijk in Nederland in de 21e eeuw: zijn opvatting van democratie en zijn pleidooi voor de vrijheid van meningsuiting en de verhouding van kerk en staat/overheid in die democratie.

Het specifiek politieke deel van de TTP beslaat 5 van de 20 hoofdstukken, hoofdstuk 16 t/m 20, die volgen op hoofdstuk 15, waarin Spinoza heeft aangetoond dat en hoe filosofie van de theologie moet worden onderscheiden en gescheiden. Geen van de twee is aan de ander dienstbaar, ze hebben elk hun eigen terrein, respectievelijk waarheid en vroomheid, en kunnen dus ook niet met elkaar in tegenspraak zijn. Hij stelt dat er geen bedreiging kan uitgaan van de filosofie voor de ware religie - die niet hetzelfde is als de theologie -, noch van de religie voor de filosofie. Alleen als men ze met elkaar verwart heeft dat nadelige en schadelijke gevolgen. De Schrift of Openbaring is op zich zeer nuttig omdat zij veel mensen die niet onder leiding van de rede kunnen leven een grote troost heeft geboden en kan bieden. Hij bekritiseert wel de theologen (calvinisten, contraremonstranten) die het vrije denken belemmeren, doordat zij de teksten van de Heilige Schrift geweld aandoen om daarmee het volk te onderwerpen. Hun weten is een pseudo-weten, en zij gebruiken zogenaamde religieuze argumenten om bijgeloof in stand te houden, en met hun macht over de geesten ook politieke macht te krijgen. Zij geven een bepaalde interpretatie van de godsdienst die dient als een politieke ideologie en introduceren nieuwe dogma's die ze als goddelijk laten doorgaan om hun verkeerde letterlijke uitleg te kunnen verklaren. Daardoor perverteren en usurperen zij de ware religie, en daardoor krijgen zij macht. Zij wijzen andere interpretaties af, en hebben het nodig de filosofie, het 'natuurlijke licht' als niet vroom voor te stellen. Menselijke uitvindingen en verbeelding worden als goddelijke openbaring voorgesteld. Zo wordt geloof tot bijgeloof. Hierdoor ruïneren de theologen zowel de filosofie als de religie, en maken ze de vrijheid van denken onmogelijk. Dat dit kan heeft zijn wortels in de aard van de mens zelf, in de onwetendheid, de verbeelding en de passies. Mensen kennen immers vaak niet de werkelijke oorzaken van wat gebeurt, noch van hun eigen handelen. Spinoza breidt het onderscheid tussen filosofie en theologie verder uit naar het onderscheid tussen filosofie, wetenschap en politiek aan de ene kant, en godsdienst, theologie en ook zijn eigen idee van een 'universele ware religie', waarbij het gaat om gehoorzaamheid en vroomheid, aan de andere kant. Zowel filosofie als wetenschap en politiek gaan

uit – als ze tenminste doen waar ze voor bedoeld zijn - van de mens zoals hij is, en niet zoals hij zou moeten zijn. In hoofdstuk 16 zet Spinoza eerst de grondslagen van het staatkundig leven in het algemeen uiteen, en neemt daarbij de democratische staatsvorm als exemplarisch. Hij vindt het voldoende om de grondslagen alleen van de democratische staatsvorm nader te bekijken, en hij wil ook liever over de democratie spreken, omdat die zijns inziens 'de meest natuurlijke is en het meest de vrijheid benadert die de natuur aan eenieder toestaat'. Ook in hoofdstuk 16 definieert hij een aantal begrippen die in een politieke filosofie en theorie gebruikt worden. Ik zal beginnen met deze begrippen en een paar andere kernbegrippen, zoals die door Spinoza in zijn politieke filosofie worden gebruikt, kort te bespreken.

Spinoza's politieke filosofie. Hoewel de term 'politiek' in de titel van allebei zijn 'politieke' geschriften voorkomt, wordt het begrip in de traktaten zelf nauwelijks gebruikt. Hij gebruikt het woord 'societas' waar wij het over gemeenschap of maatschappij hebben. Een gemeenschap die gegrond is op de wet en de macht heeft zichzelf te handhaven noemt men volgens hem een staat (civitas).¹ 'Civitas' komt vaak voor, en betekent dus altijd 'staat'. De 'status civilis', de burgerlijke toestand in het algemeen, wordt onderscheiden van de 'status naturalis', de natuurtoestand. In een 'status civilis' heerst het 'jus civile' ofwel het 'jus civitatis', het burgerrecht of burgerschapsrecht. Alleen waar een werkelijke staatsmacht is (imperium) kan men van een 'status civilis' spreken, als die ontbreekt valt men terug in een 'status naturalis'. De inwoners van een staat heten cives voor zover zij burgerrechten hebben, en daardoor profiteren van het leven in de staat. Zij worden 'subditos', onderdanen genoemd, voor zover zij verplichtingen hebben in en aan de staat. Het meest gebruikt wordt het begrip 'imperium', rijk, (dat we als niet politiek begrip (domein waar bepaalde wetten heersen) kennen uit *Ethica* III, voorrede) om de staatsmacht, het geweld van de staat aan te geven. De hoogste overheid, welke de wetten kan uitvoeren en voorschrijven en – heel belangrijk voor Spinoza- kan handhaven, kan doen nakomen is de 'summa potestas'. Ook 'jus' en 'jura' (recht, juridisch) heeft – net als 'lex' en legibus (wetten, legaal) altijd de betekenis van feitelijk te sanctioneren, dus af te dwingen, recht. Recht is bij Spinoza altijd macht, zowel als het om de goddelijke wet, natuurlijk recht, als om menselijk, 'positief' recht gaat. 'Sui juris' zijn – belangrijk voor het deel mogen nemen aan het bestuur in de soort democratie die hij beschrijft in Hoofdstuk XI van het *Politiek traktaat* - betekent bij Spinoza 'eigenmachtig' zijn, eigen beslissingsbevoegdheid hebben. Twee citaten om de gelijkstelling van recht en macht te illustreren: '...kent de Staat een persoon een recht toe, dan ook de macht, anders heeft ze niets als woorden gegeven...' ² Ook een individu die een ander iets belooft, of een afspraak maakt, heeft nog niets anders gedaan dan 'woorden ten beste gegeven', ofwel een intentieverklaring afgegeven en kan daar nog op terugkomen. Hij of zij zal er volgens Spinoza zelfs noodzakelijk op terugkomen, op het moment dat zij/ hij inziet, denkt, inschat (waar of niet, men kan zich vergissen of misrekenen) dat het verbreken van een belofte meer voordeel oplevert dan het nakomen ervan.³

¹ *Ethica* IV, st. 37

² TP, Cap.III, par.3

³ TP, Cap. II, par. 12

Het andere citaat luidt: '...het gezag/ recht van een staat (civitas jus) wordt bepaald door de macht van een volk (potentia multitudines)...⁴ Ook het 'recht' van elk ding, dat ook een individuele mens kan zijn '...strekt zich even ver uit als zijn gedetermineerde kracht...'. De grote vissen zijn door de natuur gedetermineerd om te zwemmen en de kleine vissen op te eten, net zoals de wijze mensen door hun aard gedetermineerd zijn om zich wijs te gedragen en de onwetende mensen door hun onwetendheid om na te jagen wat zij begeren. Het natuurrecht 'verbiedt' alleen wat niemand kan en wat niemand begeert. Alles en dus ook elke mens streeft van nature naar het eigen voortbestaan en houdt van nature alleen rekening met zichzelf. Het 'recht' waar Spinoza over schrijft, heeft dus altijd te maken met ofwel de natuurwetten ofwel juridische wetten en nooit met een 'recht' als een ideëel of ideaal iets. Mensen 'hebben' van nature geen recht, ze 'doen' vanuit hun natuurlijke recht. Spinoza gelooft dus ook niet in universele 'mensenrechten'. En ook niet in de mens als een 'animal rationale'. 'Het natuurlijk recht van ieder mens wordt dus niet bepaald door de gezonde rede, maar door zijn streven en door zijn kracht'. De rede is wel van belang voor het wetenschappelijke en objectieve kennen, waardoor wij weten wat nuttig en wat schadelijk is voor ons zelfbehoud, maar niet als een superieure motiverende kracht. Mensen verlangen van nature wel naar een staatsregeling, en die is ook – als ze op een bepaalde manier gestalte heeft gekregen – onmogelijk af te schaffen, maar alleen te veranderen van vorm. Dat verlangen komt niet voort uit de rede, want voor weinig mensen is een leven 'onder leiding van de rede' weggelegd. 'Omdat ten slotte alle mensen, of ze nu barbaren dan wel beschaafd zijn, steeds hun gewoonten verbinden en een burgerlijke samenleving vormen, moeten de oorzaken en natuurlijke fundamenteën van de staat niet gezocht worden in argumenten van de rede, maar worden afgeleid uit de gemeenschappelijke natuur of de conditie van de mensen.' De werkelijk gemeenschappelijke natuur waarvan alle mensen blijf geven, is de ontvankelijkheid voor indrukken, en daarmee de imaginatio en het ontstaan en de aard van de affecten, zoals hij in Ethica II en III laat zien. In de hele politieke filosofie van Spinoza speelt het onderscheid tussen diegenen die onder leiding van de rede leven en degenen die handelen vanuit hun affecten, waaronder vooral de passieve, de passies, een rol. De politieke consequentie die hij daaruit trekt, is dat een overheid zoveel mogelijk mensen, dus beide categorieën, met haar wetten moet aanspreken 'op hun niveau', en hen zo ertoe moet brengen zich aan de wet te houden. Dat geldt zowel voor de functionarissen als voor de onderdanen. '... Om een stabiel rijk te krijgen, moeten zijn publieke zaken daarentegen zo geregeld worden, dat degenen die ze moeten beheren, of die nu door de rede geleid worden dan wel door de hartstocht, er niet toe kunnen worden gebracht te kwader trouw te zijn of slecht te handelen.' Voor de veiligheid van het rijk doet het ook niet ter zake met welke mentaliteit mensen er toe gebracht worden de zaken correct te beheren, als ze maar correct beheerd worden. En als de onderdanen zich maar aan de wet houden, om welke reden dan ook.

Spinoza's begripsverheldering in hoofdstuk 16:

- Recht van de particuliere staatsburger = vrijheid (als feitelijke mogelijkheid in een staat, vermogen, dus macht) om zich in de eigen toestand te handhaven.

⁴ TP, Cap. III, par. 9.

- Onrecht bestaat alleen in de staatkundige orde, en is dan het in strijd zijn met het in de staat geldende recht.
- (On)rechtvaardig = (niet) geven wat iemand krachtens een juiste interpretatie van de geldende wetten toekomt.
- Bondgenoot = met wie men, met het oog op een belang, overeenkomt elkaar geen schade te berokkenen en indien nodig elkaar te helpen.
- Vijand = diegene die noch als bondgenoot noch als onderdaan de macht van de politieke gemeenschap (*imperium civitatis*) erkent.

Spinoza maakt in hoofdstuk 16 ook onderscheid tussen verschillende soorten recht:

- De goddelijke wet = natuurwet(matigheid) = niet te overtreden.
- De goddelijke wet waarop mensen zich kunnen beroepen en die wel te overtreden is, is godsdienstig bijgeloof; want iedereen kan wel iets beweren; daardoor schendt dit beroep op de goddelijke wet het doel van de staat en daarom heeft de staat het recht = macht om over godsdienstige zaken te beslissen.
- Het positieve recht = door de staatsmacht ingesteld = wel te overtreden, ook als er sancties op staan.

Hierna ga ik dieper in op de (beste) staat volgens Spinoza, de democratie, en op de vrijheid van meningsuiting daarin.

I. Spinoza over de democratie.

Spinoza schrijft dat hij de vrijheid van denken, spreken en schrijven alleen gaat bekijken voor het 'beste staatsbestel'. Zowel in het *Theologisch-politiek traktaat* als in het *Politiek traktaat* onderscheidt Spinoza drie regeringsvormen, namelijk de monarchie, de aristocratie en de democratie. Daarnaast verwijst hij soms naar de theocratie en de tirannie. In de monarchie en in de aristocratie is net als in de democratie sprake van een 'besluit' om het vermogen zichzelf te verdedigen over te dragen: aan respectievelijk één mens, aan weinigen of aan de meerderheid van de eigen gemeenschap. Toch zit het onderscheid tussen de drie staatsvormen niet zozeer in het aantal dat aan het politieke bestuur deelneemt, maar in de manier waarop men er toegang toe heeft, schrijft hij in het TP. In de monarchie gaat dat via erfelijkheid, in de aristocratie via stand of klasse, en in de democratie bepaalt de wet wie actief en passief kiesrecht hebben.

Hij noemt dus als belangrijkste kenmerk van de democratie, dat bij wet is vastgesteld wie mogen meeregeren. Om van een 'volksregering' te spreken doet het er niet toe of het mee regeren is voorbehouden aan bijvoorbeeld 'mensen van gevorderde leeftijd, of alleen de eerstgeborenen', of aan mannen, of aan personen met een zeker inkomen, als dat maar bepaald is door de wet. Van de typen volksregeringen die door die mogelijke verschillende wetgevingen ontstaan, bespreekt Spinoza in het TP alleen dat type, waarin alleen diegenen actief en passief stemrecht hebben die 'eigen meester' zijn, ofwel 'sui iuris', zelf bevoegd en bij machte om iets te ondernemen.

Spinoza noemt de democratie 'de meest natuurlijke' samenlevingsvorm omdat deze het meest tegemoet komt aan het verlangen van iedere mens om zo veilig mogelijk en zonder vrees te leven. Bovendien is het de samenlevingsvorm waarin er geen macht wordt overgedragen aan een ander- wat trouwens volgens Spinoza uiteindelijk nooit helemaal mogelijk is- maar alleen '...aan een meerderheid van de gehele gemeenschap waarvan men zelf deel uit maakt.' Het overdragen van macht wordt op twee niveau's besproken. Het is belangrijk dat men dit in de gaten houdt, omdat er anders een tegenstrijdigheid lijkt te zijn.

Zowel op politiek, groeps- of relationeel niveau kan iemand zeggen 'beslis jij maar, en ik zal me daar aan houden', en dat dan doen ook. Dit kan men 'de macht overdragen' of 'het aan een ander overlaten' noemen. Maar dat neemt niet weg dat men op elk moment kan beslissen dit niet meer te doen, en dát vermogen is niet over te dragen. In een democratie wordt idealiter op het eerste niveau weinig of niets aan een ander overgelaten, omdat men indirect of direct overall een stem in heeft, en dat is anders bij een dictatuur, monarchie of aristocratie. Op het tweede niveau vervalt het onderscheid echter, omdat iedereen het vermogen behoudt zich te verzetten en niet te gehoorzamen. Maar de macht die ieder individu afzonderlijk heeft zowel tegenover de andere mensen als de omringende natuur is beperkt, en als mensen samenwerken en een collectief vormen staan ze sterker. In de democratie is de machthebber het volk zelf en is de macht maximaal of absoluut. Er is de meeste macht in aanwezig, niet alleen gemeenschappelijk, maar ook voor het zich individueel doorzetten uit eigen kracht. 'Als twee mensen bijeen komen en hun krachten bundelen zijn zij tezamen tot meer in staat en hebben zij bijgevolg samen meer recht op de natuur dan ieder afzonderlijk. En naarmate meer mensen op deze wijze zich in hun nood hebben verbonden, in die mate zullen zij allen in hun vereniging meer recht hebben.' Tegelijk wordt in de democratie '...het meest de vrijheid benaderd die de natuur aan eenieder toestaat...', omdat vrijheid voor Spinoza samenvalt met het vermogen om het eigen streven naar zelfbehoud door te kunnen zetten. Het zal duidelijk zijn dat deze vrijheid niets te maken heeft met een 'vrije wil', maar met in staat zijn te doen wat men niet laten kan. We hebben al gezien dat volgens Spinoza mensen zich slechts zolang aan afspraken en wetten houden als zij, of het nu uit inzicht dan wel uit angst is, hierbij voor zichzelf de minste van twee kwaden kiezen. Voor Spinoza is dit een natuurwet en een regering zal daar omwille van de rust en stabiliteit op in moeten spelen. Omdat voor Spinoza de mens fundamenteel een sociaal wezen is, aangewezen op anderen, zal de keuze vaak in de richting van een gemeenschappelijk belang uitvallen. Samenwerken is altijd nuttig omdat het meer macht betekent. Het eigenbelang van iedereen is daar altijd mee gediend, ook al zien mensen dat niet altijd in. Om ook dan de keuze naar de kant van het algemeen belang te laten doorslaan, zal een goede staat allerlei middelen inzetten om samenwerking en gehoorzaamheid te bereiken. En een belangrijk middel daarbij is om het eigenbelang, zeker ook van degenen die regeren, te koppelen aan het algemeen belang.

In een democratie, die het verst verwijderd is van de tirannie, zal dat het gemakkelijkste zijn, en heeft de overheid ook de minste beperkingen nodig om de rust te bewaren. Er heerst minder angst onder de burgers en er zijn meer mensen betrokken bij het wel en wee van de staat. Het gehoorzamen heeft in een democratie ook de minste negatieve bijeffecten. Er wordt geen tegenstelling of kloof ervaren tussen een overheid en de burgers, omdat die zich volledig kunnen identificeren met de machthebber. Spinoza ziet dat deze identificatie zowel op verbeelding kan berusten als op werkelijke kennis en alleen in het laatste geval is er sprake van een werkelijke democratie. Dé oplossing voor het universele probleem van zich voegen naar anderen, dat altijd noodzakelijk zal zijn waar mensen samenleven, is de echte democratie. Die ontstaat wanneer door identificatie met het algemeen belang een politiek lichaam ontstaat, 'de macht van de menigte, die als het ware door één geest geleid wordt' zoals Spinoza schrijft. Zich voegen in een organisatie is altijd een effectieve 'strategie van de aandrift tot zelfbehoud', op welk niveau dan ook, of het nu een relatie tussen twee mensen, in een gezin of in een vereniging of organisatie tot en met

een staat betreft. De mogelijke negatieve effecten van het zich voegen of aanpassen worden echter niet als zodanig ervaren wanneer iemand inziet dat deze (zelf)organisatie in het eigen belang is en voor hem of haar zelf meer voordelen heeft dan nadelen.

Verrassend is Spinoza's idee – dat net al even is aangestipt - dat elke regeringsvorm uiteindelijk is terug te voeren op een democratie, omdat de basis van de feitelijke macht altijd het volk is. De menigte heeft de macht van het getal aan haar kant. Alleen als het volk er mee instemt blijft een regering, zelfs een tiran, aan de (symbolische) macht, ofwel het gezag. Elk volk heeft zo de regering die het verdient, dat wil zeggen die het zelf kiest of domweg laat bestaan. Wanneer er in een staat problemen zijn met veiligheid of met een hoge criminaliteit (of werkeloosheid) is dat volgens Spinoza altijd te wijten aan de (politieke) instituties en nooit aan de individuele mensen. Die zijn immers altijd en overal wezenlijk hetzelfde. De overheid moet met de wetten en maatregelen alle burgers aanspreken, zoals we al gezien hebben. Degenen die 'wijs' zijn op hun inzicht en de anderen op hun passies, vooral op de angst voor straf en de hoop op beloning. Hoe meer er sprake is van hoop in plaats van angst in een staat, des te beter. Niet alleen omdat het risico op onvrede en verzet dan kleiner is, maar ook omdat hoop een prettiger gevoel is dan angst. Tegelijkertijd zal in een democratie de overheid alles doen om zoveel mogelijk mensen van door passies naar door de rede aangestuurd te brengen. Dat kan door middel van educatie, opvoeding, debatten, en ook door de radicale vrijheid van meningsuiting, waarover straks meer. In het *Theologisch-politiek traktaat* schrijft Spinoza dat alle leden van de gemeenschap zich in de democratie identificeren met het algemeen belang omdat het gehoorzamen aan de wetten het gehoorzamen aan zichzelf als leden van dezelfde gemeenschap is. In hoofdstuk 5 (waarin een samenvatting van hoofdstuk 16 en 17 wordt gegeven) noemt hij – samengevat - de voordelen van de democratie:

- a. In de democratie bezitten mensen de macht gemeenschappelijk. Ze zijn dus alleen aan zichzelf onderdanig, en kunnen hun individuele macht zoveel mogelijk effectueren.
- b. In een democratie heerst meer hoop dan vrees.
- c. Mensen willen gelijkheid (voor de wet) en zoveel mogelijk vrijheid. Omdat in de democratie geen sprake is van gehoorzamen, alleen van instemming met zichzelf, is men daarin vrij.

Dat alles blijft staan, ook als bepaalde mensen uitgesloten zijn van meeregeren omdat ze om de een of andere reden – bijvoorbeeld vanwege de reden van het niet eigenmachtig kunnen optreden die Spinoza in het TP als voorbeeld heeft gekozen.⁵ Er is in dat geval immers altijd iemand die als het ware voor hem of haar stemt en optreedt. Dat is het geval bij kinderen, onder curatele of bewindvoering gestelde personen, mensen met verstandelijke beperkingen en psychiatrische patiënten. In Nederland was dat in de tweede helft van de 20^e eeuw ook nog het geval voor vrouwen, die als ze ambtenaar waren op de dag van hun huwelijk ontslagen werden, automatisch mee verhuisden met de man, en als getrouwde vrouw o.a. niet zelf een hypotheek konden afsluiten of bankrekening openen. Alle personen die tijdelijk of blijvend niet eigenmachtig zijn vallen wel onder de wet, hebben de algemene burgerrechten en genieten de

⁵ B. de Spinoza, *Staatkundig vertoog*. Hoofdstuk XI, Van de volksregeering. Vert. W. Meijer, Amsterdam: S.L. van Looy, 1901.

bescherming van de staat. Het verbaast mij dat Spinoza vanwege deze reden voor uitsluiting van vrouwen van het meebesturen (in het TP, hoofdstuk XI) steeds weer lacherig wordt afgedaan als een 'kind van zijn tijd die nog niet beter wist', terwijl in de praktijk in Nederland nog altijd blijkt dat de meeste vrouwen niet als eigenmachtig worden beschouwd, en niet in de laatste plaats door henzelf. Als vrouwen bij machte waren hun positie te veranderen, evenveel te verdienen, door het 'glazen plafond' heen te komen, evenredig vertegenwoordigd te zijn onder hoogleraren, of op de lijst van de 100 of 200 machtigste personen in Nederland, waarom hebben ze dat dan niet gedaan? Vrouwen zelf beweren vaak dat ze de kans 'niet hebben gekregen' of nog niet krijgen, maar waarom nemen ze die niet? Spinoza wijst de conventionele verklaring daarvoor af. Conventies veranderen door alle tijden en over de hele wereld; de ondergeschiktheid van vrouwen aan mannen niet. Er moet dus een natuurlijke verklaring voor zijn, een werkoorzaak.⁶ Over het 'zelf willen' of 'zelf kiezen' waar vrouwen zich op beroepen schrijft Spinoza dat '...mensen zich bedriegen indien zij wanen vrij te zijn. Deze mening berust alleen hierop, dat zij zich wel bewust zijn van hun handelingen, doch onwetend omtrent de oorzaken door welke deze worden bepaald.'⁷ Ook de 'eigen keuze' heeft een natuurlijke verklaring, of die nu een fysieke is, of een 'psychische', die voor Spinoza niet anders dan twee verschillende manieren van het ervaren en benoemen van dezelfde toestand zijn.

Hetzelfde patroon schetst Spinoza bij het gehoorzamen van het volk in de staat. We hebben al gezien dat inzicht in het (welbegrepen) eigenbelang voor de wijze samenvalt met het (welbegrepen) algemeen belang. Bij gebrek aan dit inzicht bij het volk is het de taak van de overheid om de koppeling tussen algemeen belang en (in hun geval kortzichtig) eigenbelang te leggen via maatregelen en sancties. Ook het volk kiest dan toch de 'wijste weg'. De staat kan op verschillende manieren mensen ertoe brengen te gehoorzamen en af te zien van bepaalde ongewenste handelingen. In het volgende gedeelte zal blijken dat dat ook geldt voor het afzien van spreken en schrijven/ publiceren. De meest directe en waarneembare manier is het gebruik van fysieke (over)macht. Spinoza's uiteindelijke verklaring voor de niet - eigenmachtigheid van veel vrouwen is hun (statistisch, gemiddelde) feitelijke lichamelijke onmacht. Alleen wie niet beseft dat bij Spinoza recht altijd gelijk staat aan macht, kan in de tekst in het TP, hoofdstuk XI 'lezen' dat vrouwen minder rechten hebben, dus niet 'gelijkwaardig' maar inferieur zijn in een moderne abstracte betekenis. Minder 'recht hebben' betekent minder sterk zijn. Met het voorbeeld van de Amazones die - volgens de legende - hun overmacht alleen konden behouden door de jongetjes al snel na de geboorte te doden, maakt Spinoza duidelijk dat het om een fysieke ongelijkheid in spierkracht gaat. Het is echter voor mannen meestal niet nodig het daar op aan te laten komen. De tweede manier, in de staat zowel als in persoonlijke relaties, is meestal afdoende: het laten vrezen van straf en het laten verkiezen van beloning. Straf en beloning moet men niet alleen materieel/ financieel opvatten; ze kennen subtielere vormen als 'de lieve vrede willen bewaren', aan rollenpatronen en verwachtingen van anderen voldoen, het belang van de kinderen, liefde voor het vaderland tot en met het zelf geloven in een voor hen zelf nadelige ideologie. Spinoza noemt dat laatste het 'zich iets wijs

⁶ Voor een uitgebreidere bespreking van dit thema, zie: M. van Reijen. Spinoza. De geest is gewillig, maar het vlees is sterk. Hoofdstuk 6. Kampen: Klement, 2008.

⁷ Ethica II, st. 35, opm.

laten maken', niet alleen door de theologen, maar ook door opvoeders, die bijvoorbeeld (ook in de 21^e eeuw) zeggen dat dit of dat niet iets voor respectievelijk jongetjes of voor meisjes is. Wie eenmaal zo is opgevoed, lees: gesocialiseerd en geïndoctrineerd, kan de overweging en de afweging en de keuze nog wel 'uit eigen beweging' maken, maar niet meer uit eigenmachtig inzicht, niet meer uit eigen recht of macht. En het is ook aan de ander, de groep of de staat die de macht heeft om sancties te verbinden aan een bepaalde keuze. En 'Wie door vrees wordt geleid en het goede doet om kwaad te vermijden, wordt niet door de rede geleid.'⁸

II. De vrijheid van denken en spreken, de argumenten daarvoor, én de argumenten voor de beperkingen/grenzen daarvan in de TTP.

In een brief aan Henry Oldenburg van ca. 1 oktober 1665 benoemt Spinoza zijn motieven om de TTP te gaan schrijven, en het werken aan de Ethica even te laten rusten. Drie beweegredenen heeft hij: de vooroordelen van de theologen, die 'voor de mensen een belemmering zijn zich op de filosofie toe te leggen', de herhaaldelijke beschuldigingen aan zijn adres van atheïsme, en 'de vrijheid om te filosoferen en te zeggen wat we denken; voor deze vrijheid die hier vanwege het al te grote gezag en de brutaliteit van de predikanten op alle mogelijke manieren wordt onderdrukt, wens ik met alle middelen op te komen'. Vanwege het eerste motief laat hij zien dat theologie en filosofie niet in elkaars vaarwater kunnen komen, hetgeen in het begin van mijn inleiding al is besproken. Op het tweede motief zal ik in dit verband niet ingaan. De tweede helft van mijn inleiding is gewijd aan het derde motief, de vrijheid van meningsuiting, opnieuw in Nederland actueel. Hoewel dit thema expliciet pas in het laatste hoofdstuk (20) wordt besproken, geeft de ondertitel van de TTP dit als hét thema van het boek aan. Deze ondertitel luidt: '...bevattende een aantal uiteenzettingen, waarin wordt aangetoond dat men de vrijheid van filosoferen niet alleen kan toestaan met behoud van de vroomheid en van de vrede in de staat, maar dat men haar niet kan opheffen zonder tevens de vrede in de staat en zelfs de vroomheid op te heffen.'

Vanaf hoofdstuk 16 worden diverse argumenten zowel voor de vrijheid van denken als de argumenten voor de beperking ervan, in stelling gebracht. In hoofdstuk 16 concludeert Spinoza dat de vrijheid van denken én spreken niet met religie (zoals hij die zelf ziet) botst, maar wel met de aanspraak op waarheid van de theologen. De vraag rijst dan: hoever gaat die vrijheid van denken en spreken in de beste staat? In hoofdstuk 17 laat hij zien dat mensen altijd iets van hun vermogen om wat dan ook te zeggen en te doen zullen behouden en daarom een gevaar blijven voor de staat. De overheid heeft op grond van haar macht verschillende mogelijkheden mensen te (proberen) te dwingen, maar mensen hebben hun eigen gronden voor het gehoorzamen, dus doen dat al of niet 'uit eigen beweging'. In hoofdstuk 18 beschrijft hij welke politieke lessen te trekken zijn uit de staat van de Hebreeën, die hij in hoofdstuk 17 heeft besproken. Geef priesters en andere geestelijke functionarissen geen politieke macht. Het hebben van politieke macht zonder politieke functie van priesters bevordert de vroomheid niet, maar verbittert het volk en kweekt afvalligen. Vaardig geen wetten uit ten aanzien van speculatieve zaken zoals meningen, want niemand kan een andere dan de eigen mening hebben, of hij wil of niet. De staat moet alleen de werken, dat wil zeggen handelingen, gedrag, praktijken

⁸ Ethica IV, st. 63

beoordelen, geen overtuigingen. Ga niet over tot een monarchie als het volk dat niet gewend is. Het risico voor de stabiliteit is groter bij het veranderen van regeringsvorm dan bij het in stand houden van een ongewenst regime. In hoofdstuk 19 legt hij uit dat het recht in een staat altijd menselijk, dat wil zeggen positief recht is, en zowel geldt ten aanzien van profane zaken als godsdienstige praktijken. Godsdienst ontstaat immers pas met de staat, omdat ze daarbij van de overheid kracht van wet krijgt, want God is geen wetgever. God is noodzakelijkheid, en schept geen verplichting. Alle erediensten moeten zich als uitoefening en praktijk van vroomheid voegen naar de vrede en in overeenstemming met het belang van de staat. De staat bepaalt wat vroomheid en naastenliefde concreet in elke situatie betekent. Als ze dat aan de kerken overlaat ontstaat er verdeelde macht en tweedracht, en dat is strijdig met het doel van de staat zelf. Hoofdstuk 20 ten slotte heeft als titel 'Aangetoond wordt dat in een vrij staatsbestel het een ieder is toegestaan te denken wat hij wil en te zeggen wat hij denkt', en is één pleidooi met argumenten voor de radicale vrijheid van meningsuiting.

In het denken en schrijven over tolerantie en vrijheid van denken in de zeventiende eeuw onderscheidt Jonathan Israel twee verschillende tradities die hij de gematigde (Locke) versus de radicale (Spinoza) noemt.⁹ In het kort komt het verschil op het volgende neer: het pleidooi van Locke voor tolerantie is gematigd omdat hij uitgaat van het christelijke mensbeeld en een theologisch argument gebruikt: het zielenheil van de mens moet gewaarborgd worden. Spinoza pleit echter voor een radicale tolerantie, op grond van een filosofisch argument, vanuit een seculier mensbeeld: de mens als passioneel en redelijk wezen. Locke komt uit op een beperkte tolerantie, die niet geldt voor katholieken, atheïsten, deïsten en nog anderen. Spinoza pleit voor een universele tolerantie van alle opvattingen, zowel religieuze als politieke, filosofische en wetenschappelijke, en de uitingen daarvan. Bij Locke ligt de grens aan de vrijheid in de aard van de opvattingen, in het denken, uiten of schrijven van voor het zielenheil 'verderfelijke opvattingen'. Bij Spinoza ligt de grens aan de vrijheid van meningsuiting niet bij de inhoud van opvattingen, maar pas bij het staatsgevaarlijke handelen.

Spinoza's gedachtegang en zijn argumenten geordend in drie typen van argumentatie: filosofische, politieke (rationele/ praktische) en ethische.

1. Spinoza's **filosofische argumentatie** berust op de aard van de mens, die is zoals hij is. Het veelvoud van meningen is simpelweg niet op te heffen omdat iedereen noodzakelijk ziet en denkt zoals hij geard is en beïnvloed is. Het is ook onmogelijk mensen te beletten te denken wat zij denken. Als ze eenmaal denken wat ze denken, valt dit niet onder de macht van andere mensen, ook niet van de 'machthebbers', van de staat. Het is onmogelijk het oordelen over goed en kwaad (nut of schade) te beheersen of te controleren. Het is van nature eigen aan de mens te redeneren en te oordelen; dat is zijn natuurlijk recht = macht (vermogen). Vrijheid van denken kan alleen betekenen dat er onbelemmerd denken is dat zich doorzet, als er gedacht wordt (werkoorzaak). Vrijheid van denken betekent bij Spinoza dus juist niet wat daar tegenwoordig mee bedoeld

⁹ Jonathan Israel, *Radical Enlightenment. Philosophy and the Making of Modernity 1650-1750*. Oxford University Press, 2001. Nederlandse vertaling: Franeker: Van Wijnen, 2005.

wordt: vrij **om** te denken wat men wil (doeloorzaak). Door de feitelijke macht en onmacht van alle betrokkenen werkt het zoals het werkt, onafhankelijk van moraal, ideëel recht, goede of slechte bedoelingen. Het is onmogelijk iemand het zogenaamde 'recht op vrij denken' te ontnemen, omdat het altijd in ieders vermogen (= macht = recht) is en blijft. Ja, het is zelfs onmogelijk voor mensen die het zelf zouden willen, om anders te denken dan ze denken, want het denken ligt ook niet in de macht van het individu zelf. De vraag in de actuele discussie in Nederland of men soms een 'recht om te beledigen' heeft, in de zin van 'of we dat mogen of niet', moeten toestaan of verbieden, is voor Spinoza een onzinnige. Het ligt niet alleen niet in ons vermogen om of dit of dat te geloven, maar ook het al of niet uiten daarvan is voor Spinoza geen vrije keus. 'Als dus niemand afstand kan doen van zijn vrijheid om te oordelen en te denken wat hij wil, maar eenieder volgens het grootste recht van de natuur meester is van zijn gedachten, volgt daaruit dat in het staatsleven er nimmer naar gestreefd kan worden, tenzij met de rampzaligste gevolgen, dat de mensen uitsluitend spreken volgens het voorschrift van de hoogste overheden, hoe verschillende en tegengestelde meningen ze ook koesteren. Want zelfs de meest geleerden kunnen hun mond niet houden, laat staan het eenvoudige volk'.¹⁰ Mensen hebben een oordeel over van alles, ook over de staat, haar wetten en functioneren. Het verbieden hiervan kan dus alleen maar betekenen dat de staat sancties stelt op het (betrapt worden op het) uiten daarvan, en zelfs dan kan iemand nog besluiten de sancties er voor over te hebben, tot hij of zij opgesloten wordt, de mond letterlijk –fysiek- gesnoerd of gedood. Wat wel mogelijk is, uitgaande van de aard van de mens, is het inspelen – ook door de staat - op het door eigenbelang gedreven zijn van iedereen. Dat streven laat de mensen noodzakelijk de minste van twee kwaden kiezen en daarom zullen sommigen, onder bepaalde omstandigheden, met inschatting van mogelijke beloning en sancties, van spreken en handelen afzien. Daarmee zijn we aangekomen bij het rationele ofwel praktische argument, gezien vanuit de staat.

2. Het **rationele, praktische of politieke argument** berust op het doel en het belang van de staat zoals Spinoza dat ziet. Het doel van de staat is het garanderen van de veiligheid en de rust, en daardoor het bevorderen van welvaart, vrijheid en geluk van de burgers. Een politieke macht die toch – in weerwil van de aard van de mens zoals hierboven beschreven - probeert bepaalde meningen voor te schrijven of te verbieden wordt als gewelddadig ervaren. Hoewel het volgens Spinoza wel mogelijk is om in zekere mate het denken van anderen te beïnvloeden (als werk-oorzaak), dat wil zeggen indirect, zelfs onbedoeld, door opvoeding, het onthouden van informatie en dergelijke, is het nooit helemaal mogelijk en zeker niet met voor iedereen hetzelfde effect. Pogingen tot opvoeding in een bepaalde richting door ouders van hun kinderen laten het failliet hiervan maar al te vaak zien. Door factoren in het kind zelf en in de omgeving kan elke opvoeding, vaak juist de meest strenge, totaal anders uitpakken dan bedoeld was.

Het fysiek de mond snoeren, en uiteindelijk doden van mensen is wel mogelijk, maar dat is weer een gevaar voor de staat zelf. De soeverein kan met onderdrukken en door geweld te gebruiken uiteindelijk de macht niet behouden en dus zijn doel niet bereiken. Onderdrukking roept onvrede en verzet op en is

¹⁰ Spinoza, Theologisch-politiek traktaat. Inleiding, vertaling en aantekeningen van F. Akkerman, Wereldbibliotheek, Amsterdam, 1997. Hoofdstuk 20, p. 426.

dus contraproductief. Mensen kunnen feitelijk in opstand komen, en zullen dat ook doen als ze zich teveel onderdrukt voelen, omdat alle mensen de begeerte hebben (de conatus) hun eigen zelfbehoud en eigen belang door te zetten (= vrijheid). Dus moet de verstandige staat daar rekening mee houden. De machthebber moet zich noodzakelijk beperken (een kleiner kwaad) om niet ten onder te gaan (een groter kwaad).

Het behoud van de veiligheid en de rust in de staat is het rationele, praktische, instrumentele, politieke argument van Spinoza voor de radicale vrijheid van denken en spreken. Maar ook ten aanzien van handelingen en praktijken is het zaak dat de staat met 't verbieden en sanctioneren daarvan haar doel niet uit het oog verliest. Het doel van de politiek is de vrijheid, dat wil zeggen, het van vrees bevrijden, zodat de burgers zich zoveel mogelijk kunnen laten gelden en ontplooien, naar lichaam en geest. Vanuit het doel en het belang van de staat dat samenvalt met het belang van het volk, kan Spinoza ook de grens aangeven van het vrijlaten van handelen, namelijk wanneer dat handelen een bedreiging is voor de veiligheid en het voortbestaan van de staat, waar iedereen belang bij heeft. Omdat mensen altijd verschillend zullen oordelen, moet er wel één instantie beslissen over het handelen, net zoals het geval is bij verkeersregels en spelregels. Het is dus wél toegestaan kritiek te geven op een bepaalde wet, maar niet om de wet, het positieve, feitelijk geldende recht, niet te gehoorzamen zolang het nog van kracht is. 'Als bijvoorbeeld iemand aantoonde dat een of andere wet in strijd is met de gezonde rede en daarom als zijn mening uitspreekt dat zij moet worden afgeschaft, en als hij dan tevens zijn mening aan het oordeel van de hoogste overheid (de enige wier taak het is wetten in te stellen of op te heffen) onderwerpt, en intussen niets doet dat in strijd is met wat die wet voorschrijft, maakt hij zich juist heel verdienstelijk jegens de publieke zaak, als een van de beste burgers. Maar als hij dit daarentegen doet om de magistraat van onbillijkheid te beschuldigen en bij het volk gehaat te maken, of als hij op oproerige wijze streeft naar afschaffing van die wet, tegen de wil van de magistraat in, dan is hij beslist een oproerkraaier en een rebel'.¹¹ Op de grenzen van de vrijheid van spreken, die in de laatste zin van dit citaat worden aangegeven, kom ik straks terug.

3. Spinoza heeft ook **een "ethisch" argument**. Ethisch moet dan wel in spinozistische zin worden opgevat, dat wil zeggen in overeenstemming zijn met de rede en de aard van de mens. Bij het filosofische argument ging het om de aard van de mens als uitgangspunt, hier om het realiseren ervan. De vrijheid van denken is een privé-deugd, in de betekenis van vermogen, macht, zich kunnen doorzetten. De conatus van het denkvermogen, het streven naar begrijpen en kennen, wordt gehonoreerd en dat geeft vreugde en leidt tot geluk van het individu. Een uitwisseling van en confrontatie met andere opvattingen ontwikkelt het zelfbegrip en het begrijpen van de wereld. Dat onbelemmerd (vrij) kunnen begrijpen is voor Spinoza het uiteindelijke doel van de staat, want vrede is niet alleen afwezigheid van oorlog, maar ook meer inzicht en geluk en meer macht van de individuen. Daarom vormt de vrijheid van denken niet alleen geen bedreiging voor deze (positieve) vrede, maar is ze er juist een voorwaarde voor, zoals in de ondertitel van het *Theologisch-politiek traktaat* wordt gesteld. De religieuze en politieke vrijheid van handelen, maar niet die van denken en spreken, kan en moet worden beperkt, juist als mogelijkheidsvoorwaarde voor 'vrije', in de zin van onbelemmerde, meningsvorming. Het is ook een taak van de

¹¹ TTP, idem, Hoofdstuk 20, p.427/428.

overheid om de burgers het onderscheid tussen de vrijheid van denken, spreken en publiceren in tegenstelling tot die van alle handelen, duidelijk te maken, en het redelijke ervan te doen inzien. Zoals we al gezien hebben zullen in een democratie de wetten de wijze mensen aanspreken op de rede, het volk aanspreken op angst voor sancties en op andere passies en tegelijk voorwaarden scheppen om zoveel mogelijk mensen van 'volk' naar 'wijs' over te doen gaan. De vrijheid van meningsuiting helpt daarbij. Als de burgers meer informatie krijgen, meer kennis kunnen nemen van verschillende opvattingen en meer kunnen meepraten in debatten en referenda, wordt hun denkvermogen (noodzakelijk) gestimuleerd.

Spinoza besteedt ook aandacht aan een manier van spreken die verder gaat, vanuit de persoon die spreekt gezien, dan het uiten van meningen en oordelen. Aan dat spreken kan en moet de staat soms wél grenzen stellen, los ervan of dat spreken bij anderen (toehoorders, lezers) daadwerkelijk tot ongewenst gedrag leidt. Uit de criteria die Spinoza hiervoor aangeeft blijkt het hem daarbij nog steeds niet om de inhoud van een mening gaat. Het doet er ook niet toe of de opvatting waar is of niet, en ook niet of ze negatief en vervelend kan zijn voor een ander. Het gaat om de manier waarop en vooral het beoogde effect, en het motief waarom iemand iets zegt. De overheid moet wel ingrijpen als er gesproken wordt met bedrog, met toorn en haat, en met het doel iets op eigen gezag te introduceren in de staat (het recht in eigen hand te nemen) en/of daartoe anderen aan te zetten. Informatie achterhouden, woorden uiten met list, woede en haat, bewust gebruik maken van valse argumenten en dergelijke taaluitingen zijn woorden met een karakter van daden.¹² Of zoals in de Angelsaksische taalfilosofie vanaf de tweede helft van de 20^e eeuw wordt gezegd: er zijn taaluitingen met het karakter van taalhandelingen. De grenzen aan de vrijheid van spreken zijn, evenals zijn pleidooi voor de radicale vrijheid van meningsuiting, af te leiden uit de grondslag van het staatkundig leven. Men mag, schrijft Spinoza, wel een mening uitspreken over een wet die naar iemands oordeel afgeschaft zou moeten worden, of een pleidooi houden voor het invoeren van de doodstraf, zolang men zich ondertussen nog aan die wet houdt, en de doodstraf ondertussen nog niet alvast zelf voltrekt. Men kan dus zeggen dat het voor Spinoza soms juist gewenst en redelijk is om niet te handelen in overeenkomst met het eigen oordeel en de eigen mening. Het gedrag aanpassen is dan in het algemeen belang, en daarmee ook in het welbegrepen eigen belang. Taalhandelingen zijn taaluitingen die mogelijk de opheffing van een overeenkomst bewerkstelligen, en een daad impliceren. Met een bepaalde bedoeling en boos opzet gesproken woorden van bepaalde mensen vinden in een al enigszins bedorven samenleving eerder geloof bij het volk.

Afgezien van bepaalde (niet alle!) taalhandelingen die de overheid moet sanctioneren, benadrukt Spinoza uiteindelijk weer de voordelen van de radicale vrijheid van 'zuivere' meningsuiting. Het is vooral hier dat hij een relevant ander geluid zou kunnen laten horen in het actuele debat in Nederland, waar wel bepaalde meningsuitingen vanwege de inhoud zijn verboden. Verder worden momenteel vooral de nadelen en risico's van de vrijheid van meningsuiting benadrukt, en daarmee wordt de roep om beperking ervan aangewakkerd. In de discussie worden vage woorden als 'beledigen' en 'kwetsen' gebruikt, die bij Spinoza vanwege hun hoge 'verbeeldings'gehalte niet voorkomen. Ik denk dat uitgaande van Spinoza's criteria een aantal meningsuitingen niet meer verboden zouden zijn, die dat nu wel zijn in Nederland, maar daarentegen een groot aantal

¹² Idem, TTP, Hoofdstuk 20, p. 429 /430

taalhandelingen en zeker ook gedragingen en praktijken wel verboden zouden worden!

Ongemakken door menselijk gedrag zijn volgens Spinoza niet te vermijden, wel te beperken. De overheid heeft ook als taak de eventuele negatieve effecten van de radicale vrijheid van spreken te beteugelen, zoals dat ook gebeurt bij andere niet voor iedereen verboden zaken die voor sommige mensen wel ongewenste effecten kunnen hebben, zoals alcoholgebruik (het voorbeeld is van Spinoza zelf) en (tegenwoordig) roken, in de zon zitten en motorrijden.

Die aanvaardbare negatieve effecten betreffen dus het spreken dat valt onder de vrijheid van meningsuiting, maar waarvan niet uit te sluiten is dat er personen zijn die hierin aanleiding zien om over te gaan tot ongewenst gedrag. Het gaat dus niet om de boven besproken taalhandelingen die wel gesanctioneerd kunnen worden als men er op wordt betrapt.

De radicale vrijheid van meningsuiting is voor Spinoza in zich een goede zaak, zoals we bij zijn 'ethische' argument hebben gezien. Waarom daaraan grenzen stellen, als we zelfs op zich schadelijke zaken gedogen, vraagt hij zich af.

De poging om door iets te verbieden iets te voorkomen zet er ook in dit geval eerder toe aan. Het leidt tot verzet bij de beste mensen die niet kunnen veinzen, en tot vleierij bij anderen. Van het verbod op denken en spreken profiteren bepaalde groepen, die zich daarop laten voorstaan, en de anderen verbitteren; ook daarom is het beter het aan iedereen toe te staan. Trouwens, vrijheid van meningsuiting is ook bevorderlijk voor wetenschap en kunst, om nog maar te zwijgen van de handel! Spinoza besluit hoofdstuk 20 dan ook met een lofrede op de stad Amsterdam, waar op de beurs niet naar iemands godsdienst wordt gevraagd, maar naar zijn financiële solvabiliteit en zijn betrouwbaarheid in het nakomen van afspraken. Spinoza was en bleef toch meer een koopman, al was hij een wijze (een mercator sapiens) dan een dominee.

Vrijheid van godsdienst in een staat.

Tot slot is het interessant en in Nederland in de 21^e eeuw actueel en relevant om stil te staan bij wat deze opvatting van Spinoza betekent voor de verhouding van kerk en staat ofwel de vrijheid van godsdienst in een staat. Op de eerste plaats wil Spinoza ook geen sanctionering, dus een volledig vrijlaten van wat dan ook inhoudelijk mensen geloven, denken en uiten, van alle zelf beoordelen en interpreteren. Mensen geloven en denken zoals we al hebben gezien (niet vrij gekozen, maar omdat ze niet anders kunnen) toch wat ze denken, en dat is niet te belemmeren. Bij religieuze overtuigingen ligt dat niet anders en geen enkele overtuiging wordt uitgesloten van de radicale vrijheid van (s)preken. Maar als het gaat om kerkelijke praktijken (handelingen, rituelen, de cultus) beslist de staat – net als bij alle andere praktijken – of zij vrijgelaten (niet gesanctioneerd) worden. Want dat sanctioneren behoort wel tot de mogelijkheden van de overheid. Het argument daarvoor kan het bevorderen van de vrijheid van denken voor individuele burgers zijn, maar ook het bevorderen van de rust en orde in de staat. Spinoza onderscheidt daarbij drie verschillende zaken: vrijlaten van godsdienstige opvattingen en praktijken van de burgers in het algemeen, vrijlaten van opvattingen en praktijken tussen de kerken onderling, en vrijlaten van opvattingen en praktijken voor de gelovigen binnen een kerkgenootschap. Ten aanzien van het eerste pleit hij voor het onbeperkt vrij laten van godsdienstig denken en spreken voor alle burgers, zoals we gezien hebben, maar niet van godsdienstig (taal)handelen als dat staatsgevaarlijk is. Ten aanzien van de andere twee zaken, waarbij een kerkelijke organisatie betrokken is, is de staat altijd soeverein en hoogste machthebber, bemoeit zich niet met

inhoudelijke opvattingen, maar kan wel beperkingen opleggen aan bepaalde godsdienstige taalhandelingen en praktijken. Het argument voor beperkingen die betrekking hebben op de verhoudingen tussen kerken onderling betreft altijd de politieke uitwerking, dat wil zeggen of hun onderlinge strijd bedreigend wordt voor de rust en veiligheid in de staat. Voor wat betreft het beperken van de godsdienstuitoefening, zowel van de leer als van de praktijken, binnen een kerkgenootschap kan het argument daarnaast ook de vrijheid van denken (meningsvorming) zijn voor individuen als burger en als mens. Daarmee komt de dubbele betekenis van 'vrijheid van godsdienst' in beeld. Het kan voor het bevorderen, ja, zelfs voor het mogelijk maken van de vrijheid van denken van de individuele leden, juist nodig zijn om de vrijheid van het uitoefenen van een godsdienst door een kerk te beperken. Een voorbeeld daarvan speelde onlangs in Nederland, toen werd voorgesteld om het godsdienstonderwijs op islamitische scholen en in de moskee te controleren, om kinderen de gelegenheid te geven zelf na te denken, vrij van de dwingende godsdienstige invloed. Dus geen vrijheid voor kerkelijk gezag dat de vrijheid van denken (en handelen) belemmert van haar leden.

Punten ter overweging, bespreking en discussie:

1. Welke drie verschillende betekenissen van "vrijheid van denken" komen in het betoog van Spinoza voor?
2. In hoeverre komt 'onze' parlementaire democratie overeen of wijkt ze af van Spinoza's omschrijvingen van democratie?
3. In hoeverre is het inzien van het eigen belang van de wijze werkelijk verschillend ('uit eigen macht') van het kiezen voor de wijste weg van het volk (niet 'uit eigen macht'), omdat die laatste keuze wordt ingegeven door een sanctie van de staat?
4. Wat vindt u van het onderscheid dat Spinoza maakt tussen woorden en (taal) handelingen, en het 'grijze gebied' daar tussen?
5. Vrijheid van godsdienst kan op twee manieren worden uitgelegd: vrijheid van godsdienstbeoefening (is vrijheid voor de kerken en theologen) en vrijwaring van beïnvloeding door godsdienst (is vrijheid van meningsvorming voor het individu). Welke consequenties zou u daar aan willen verbinden in onze samenleving?
6. Is Spinoza's opvatting van vrijheid van denken en spreken uit te leggen als een 'recht op beledigen'?

Colofon

Deze inleiding van Miriam van Reijen bij de studiebijeenkomst van de Vereniging Het Spinozahuis is met haar instemming op 30 april 2009 op internet gepubliceerd. Het webadres (de url) is http://www.benedictusdespinoza.nl/lit/Van_Reijen_TTP.pdf